

Лекція 3.

ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

1. Поняття про фразеологію та фразеологічну одиницю.
2. Ознаки фразеологізму як основної одиниці фразеології.
3. Класифікація фразеологізмів.
4. Джерела української фразеології, процеси творення фразеологічних одиниць, закономірності функціонування.
5. Сучасна українська фразеографія, лексикографія.

З найдавніших часів поряд із словами існували численні словосполучення з цілісним значенням для позначення почуттів, емоцій, станів людини, які тісно пов'язувалися з традиціями, обрядами, віруваннями українців: *брати бика за роги, скатертю дорога, від Адама, лихо не спить*. Однак лише в XVI столітті виник прототермін "фразеологія", який означав 'стиль, лексика, лексичний склад'. Термінологізація цього слова відбулася в кінці XVIII століття і воно набуло значення 'зібрання словосполучень'. Тоді ж у ненауковому вжитку в європейських мовах це слово означало 'порожні слова, фрази'. Зараз слово "фразеологія" має такі значення:

1. Розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови (виокремився у XX ст.).
2. Сукупність фразеологізмів у мові.
3. Характерні засоби вираження думки, притаманні авторові, діалекту, соціальній групі.
4. Пишномовний нещирий вислів.

Перша українська монографія з фразеології з'явилася 1973 р. – "Фразеологія української мови" Л. Скрипник. Сьогодні українська фразеологія – складна й багатоаспектна наука. Її дослідники розробляють нові напрямки: фразеологічну ідеографію (Ю. Прадід), фразеологічну концептосистему (О. Селіванова), зіставну фразеологію (А. Івченко), ареальну фразеологію (В. і Д. Ужченки, В. Чабаненко), етнолінгвістичний аспект (Л. Савченко), лінгвокультурологічний аспект (О. Левченко). Класикою української фразеології стали праці Ф. Медведєва, Л. Коломієць, М. Демського, О. Юрченка, В. Калашника, В. Ужченка.

Сучасна українська фразеологія – відкрита система, яка об'єднує стійкі вирази.

Фразеологічна одиниця (фразеологізм) – це єдність, що складається не менше, ніж із двох слів і характеризується образністю значення, стійкістю, семантичною та синтаксичною неподільністю і відтворюваністю.

Отже, фразеологізми відтворюються в мові автоматично з цілісним образним значенням і сталим компонентним складом і структурою. Вони можуть синонімізуватися зі словом (приблизно 3% фразеологізмів можна замінити одним словом) та між собою (у *чорта на куличках – за тридев'ять земель*), антонімізуватися (*байдики бити* $\nRightarrow$ *крутитися як білка в колесі*); мати різні значення (*мліти душею* 1. Переживати за когось. 2. Боятися).

На основі співвідношення значення фразеологізму із значенням його компонентів (семантична класифікація) фонд стійких зворотів традиційно поділяється на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення і фразеологічні вирази. Цю класифікацію (перші 3 групи: фразеологічні зрощення (ФЗ), фразеологічні єдності (ФЄ), фразеологічні сполучення (ФС) запропонував француз Шарль Баллі (поч. XX ст.), у російську фразеологію запровадив В. Виноградов (М. Шанський додав фразеологічні вирази (у праці «Лексикология современного русского языка», 1964), сприйняли й українські мовознавці. Отже, є 4 семантичні групи фразеологізмів.

ФЗ – немотивовані та неподільні одиниці, значення яких не співвідносяться із значенням слів, що входять до їх складу (*свиню підкласти* (підвести), *дуба врізати* (померти), *заморити черв'яка* (поїсти).

Їхня нерозкладність зумовлена наявністю неживаних або відмерлих слів (*збити з пантелику*, *баглаї напали*, *дати драла*, *притча во язицех*), семантичним переродженням компонентів (*Лазаря співати*, *собаку з'їсти*, *піднести гарбуза*);

ФЗ виступають часто еквівалентами слів і синтаксичним цілим.

ФЄ – семантично неподільні стійкі словесні словосполучення, цілісні значення яких певною мірою мотивуються значенням складових частин: *Як в рот води набрати* (нічого не говорити, мовчати, ніби в роті вода), *вилами по воді написано* (ненадійно, непевно, так само, як написано вилами по воді), *носити воду решетом*, *тримати камінь за пазухою*.

ФЄ колись були вільними сполученнями слів, тому їх фразеологічне значення прогнозується окремими словами (їх потенційним смислом).

ФЄ часто збудовані на контрасті (*з вогню та в полум'я*), паралелізмі (*переливати з пустого в порожнє*), римованих співзвуччях (*було та загуло, катюзі по заслужі, хоч пан хоч пропав*), каламбурних зіставленнях (*на городі бузина, а в Києві дядько; сім верст до небес і все лісом*).

На відміну від ФЗ, складові частини ФЄ можуть розділятися іншими словами (*зірвати [з наклепників] маску*, *намилили [прогульникам] шию*). Значення ФЄ і ФЗ завжди образне. Їх іноді ще називають **ідіомами** (від грецького «ідіотизм» – дивність, незрозумілість), **власне фразеологізмами**, вони не перекладаються на інші мови, становлять ядро української фразеології.

ФС – це звороти, цілісне значення яких створюється реалізацією зв'язаних значень окремих слів. У них значення кожного слова чітко відокремлене і виявляється лише з певним обмеженим колом слів: *брати участь*, *брати слово*,

брати зобов'язання (порівняймо із значенням слова *брати* у словосполученні *брати книгу*).

Значення ФС часто не мають образного компоненту. Проте є серед них і образні: *насупити брови, нагла смерть, горобина ніч, малиновий дзвін, страх (радість, досада) бере*.

ФВ – стійкі сполучення слів, які є семантично неподільними і складаються із слів з вільним значенням: *вузьке місце, гаряча точка, порядок денний, сила тяжіння, пленарне засідання* (це одиниці номінативного характеру). Серед них є мовні кліше – ФВ-словосполучення без всякої образності. Сюди ж належать прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови (одиниці комунікативного характеру): *Не плюй у колодязь – знадобиться води напиться; Хто рано встає, тому Бог дає; Потрібен, як корові п'ята нога*.

ФВ, які мають конкретне літературне джерело, називаються **крилатими висловами**: *Ніщо не цінується так дорого і не коштує нам так дешево, як ввічливість* (М. Сервантес); *І чужому наuczайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); *Сізіфова праця* тощо.

За будовою (структурна класифікація) фразеологізми подібні до словосполучень (*гризти граніт науки, накивати п'ятами*), до речень різної структури (*Ведмідь на вухо наступив; Ліс рубаять – тріски летять; Не все те золото, що блищить*) або сполучень слів з одного (двох) службових і одного повнозначного слова – мінімальні фразеологізми (*аж кипить, ні краплі, не до жиру, ні на копійку*).

Значення фразеологізмів співвідноситься із значенням певної частини мови (морфологічна класифікація: іменні, дієслівні, прислівникові), відповідно до чого у реченні вони виконують певну функцію: *У хаті хоч конем грай* [просторо] – прислівниковий фразеологізм. *Вона зайшлася рум'янцем* [почервоніла] – дієслівний фразеологізм.

Фразеологізми відображають менталітет (світобачення) нації. Значення їх може зовсім не мотивуватися або частково мотивуватися компонентами: *кирпу гнути* ('хвастатися'), *з кіндратиком в голові* ('нерозумний'), *дати кучму* ('покарати'), *піднести гарбуза* ('відмовити в одруженні'), *на городі бузина, а в Києві дядько* ('говорити нісенітниця'). Їх називають ідіомами (власне фразеологізмами). Такі звороти не перекладаються на інші мови, у їх складі можуть бути застарілі слова (*лежма лежати, лазаря співати*), вони становлять ядро української фразеології. Структурний різновид «мінімальні фразеологізми» називають мініідіомами.

На противагу ідіомам є такі стійкі звороти, що складаються із слів, ужитих у прямому значенні: *гаряча точка, холодна війна; Хто рано встає, тому Бог дає*. Це фразеологічні вирази.

За жанровою класифікацією (за ознакою відтворюваності) фразеологізми поділяються на прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови. Найчастіше вони виражені реченням:

Добрий початок – половина справи.

Друга шукай, а знайдеш – тримай.

П'яте колесо до воза.

Очі на мокрому місці.

Так їсти хочеться, що й переночувати ніде.

У таких висловах формулюються життєві закономірності, узагальнено досвід; вони пов'язуються з певними ситуаціями; часто мають жартівливе забарвлення, виступають усталеними етикетними формулами.

Серед фразеологічних висловів є такі, що зберігають авторство. Це крилаті вислови, що стали афористичними, зберігають образність:

В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля (Т. Ш.),

Люди, будьте пильні! (Ю. Фучик),

Бути чи не бути? (У. Шекспір).

Джерела фразеології:

- 1) жива народна мова: *вільний козак, передати куті меду, кругова порука;*
- 2) професійно-виробниче мовлення: *грати першу скрипку, взяти на мушку, клювати носом, жовта преса, зоряна хвороба;*
- 3) фольклорне середовище: *жива вода, сім мішків гречаної вовни, тихі води ясні зорі;*
- 4) рослинний і тваринний світ: *мокра курка, муха вкусила, міцний горішок, як горох при дорозі;*
- 5) літературні джерела: *Хвальба є тлінь, а від зради немає поради (А. Малишко), Усяка справа має свою нудьгу (О. Довженко), Сумління – річ тендітна і марка (Л. Костенко);*
- 6) запозичення: *Прокрустове ложе, Авгієві стайні; сирота казанська, сидати не в свої сани; медовий місяць, золота молодь; золота середина, правдами і неправдами.*

Маючи стійку структуру і сталий компонентний склад, все ж фразеологізми з бігом часу можуть видозмінюватися – виникають варіанти, але значення зворотів не змінюється:

бити по кишені (по гаманцю), розбити глек (горищик), ледве (насилу) ноги тягти (волочити), піймати на слові (словах);

Не той друг, хто медом маже (лащить), а той, хто правду каже (печалиться);

пасти задніх [овець], моя хата скраю [я нічого не знаю];

[розказувати різдвяний] сон рябої кобили.

У сучасній фразеології здавна відомі звороти можуть видозмінюватися (трансформуватися):

Агент брокеру не товариш.

Покажи мені свій диплом і я скажу, хто ти.

Учитися ніколи не пізно, проте краще – своєчасно.

Від тюрми і відставки не зарікайся.

Не таке все страшне, як комусь хотілося б.

Фразеологізми широко використовуються в розмовному, епістолярному, художньому, публіцистичному, ораторському стилях. Вони допомагають високохудожньо відтворити життя, посилюють образність, пожвавлюють виклад, створюють відповідний колорит, служать засобом створення мовної характеристики героїв.

Українська фразеологія постійно систематизується й опрацьовується. Сучасні фразеологічні словники (перекладні, тлумачні) почали виходити з 60-х років ХХ ст. (автори Н. Батюк, Г. Удовиченко, І. Олійник, А. Коваль, В. Коптілов та ін.).

Сьогодні відомо багато спеціальних і специфічних фразеологічних словників. Існує окремий підрозділ в українському словникарстві – фразеографія, який займається з'ясуванням методів і прийомів укладання фразеологічних словників.

До найповніших, оригінальних праць належать такі:

- два академічні словники: **Фразеологічний словник української мови** у 2-х книгах (1993 р.) та **Словник фразеологізмів української мови** (2003 р.);
- **Крилаті вислови в українській мові** А. Коваль і В. Коптілова (1975 р.);
- **Українсько-російський та російсько-український фразеологічний тлумачний словник** І. Олійника та М. Сидоренка (1991 р.);
- **Російсько-український і українсько-російський фразеологічний тематичний словник. Емоції людини** Ю. Прадіда (1996 р.);
- **Словник фразеологічних синонімів** М. Коломійця і Є. Регушевського (2008 р.);
- **Словник фразеологічних антонімів** В. Калашника і Ж. Колоїз (2001 р.);
- **Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник** О. Скопненка і Т. Цимбалюк (2002);
- **Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження** Ж. Колоїз (2009 р.) та багато інших.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає фразеологія?
2. Що таке фразеологізм?
3. Які основні ознаки фразеологізму?
4. Який принцип покладено в основу семантичної класифікації Баллі – Виноградова?

5. Які є структурні різновиди фразеологізмів?
6. У чому суть морфологічної класифікації фразеологізмів?
7. Який критерій взято за основу в жанровій класифікації фразеологізмів?
8. Які джерела походження української фразеології?
9. Що таке трансформація фразеологізмів?
10. У яких стилях використовуються фразеологізми і з якою метою?
11. У яких словниках фіксуються фразеологізми?

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

1. Українська лексикографія як наука.
2. Типи й різновиди словників.
3. Напрямки розвитку сучасного українського словникарства.

Лексикографія – багатозначний термін:

1. Розділ мовознавства, що досліджує способи й методи укладання словників.
2. Сукупність словників певної мови.
3. Процес збирання слів, їх упорядкування, опис.

Сучасна українська лексикографія – дуже розвинена наука. На сьогодні вона має кілька підрозділів: металексикографія (теоретична база), термінографія, синонімографія, неографія, фразеографія. Основним об'єктом словникарської науки є слово, а предметом – технологія укладання словників і розроблення її теоретичних засад.

На сьогоднішній день виходить кілька лексикографічних серій: "**Бібліотека державного службовця**", "**Бібліотека державної мови**", "**Словники ХХІ століття**", "**Академічні словники**", "**Словники України**".

Словник – це довідкове зібрання у формі книги (а тепер і електронний варіант) слів, інших мовних одиниць з інформацією про їх значення, походження, вживання чи перекладом на іншу мову.

Перші друковані українські словники з'явилися у ХVІ ст. (автори **Л. Зизаній** (1596 р.), **П. Беринда** (1627 р.)). **Першим словником сучасної української мови** став словничок, доданий І. Котляревським до "Енеїди" (1798 р.).

Вершиною української лексикографії кінця ХІХ – початку ХХ століття став **Словарь української мови Б. Грінченка** у чотирьох томах (1907-1909 рр.), який став праобразом сучасних тлумачних і перекладних словників.

Найавторитетніші сучасні словники – академічні (є тлумачні, іншомовних слів, етимологічний, синонімів, орфографічний, орфоепічний).

Залежно від призначення й характеру пояснення словникового матеріалу виділяють два типи словників – енциклопедичні й лінгвістичні – та багато їх різновидів.

До енциклопедичного жанру належать енциклопедії, енциклопедичні словники (наприклад, економічний, юридичний, літературознавчий, комп'ютерний, політичний, філософський, біологічний), довідники, біографічні словники, значна кількість одномовних термінологічних словників.

Енциклопедичні словники доступно подають текстову (а не лінгвістичну) інформацію, з усіх або окремих галузей знань (про предмети, явища, події, людей, країни) із залученням зображальних форм (малюнків, фотознімків, карт, планів, діаграм).

Вони бувають двох різновидів:

загальні (універсальні)

УРЕ у 12 т. (1977-1985 рр.),

УРЕС у 3-х т. (1985-1987 рр.),

Дитяча енциклопедія,

УСЕ,

Енциклопедія українознавства у 10 т. (1993-1994 рр.)

Енциклопедія сучасної України (з 2001 р. вийшло 9 томів із 25)

галузеві (спеціальні)

кібернетична у 2-х т. (1973 р.) –

перше у світі видання,

географічна, банківська,

сільськогосподарська,

театральна, юридична,

Українське козацтво,

Українська мова,

Сучасна лінгвістика

Мала філологічна,

Літературознавча.

Реєстри енциклопедичних словників включають понад 1-2 тис. одиниць і більше.

Лінгвістичні словники подають лінгвістичну інформацію про слово: з'ясовують значення, їх виникнення, особливості будови, вимови, написання, сполучуваності, співвідношення з лексемами інших мов, подають ілюстрації.

Порядок розташування мовного матеріалу – алфавітний або гніздовий.

Лінгвістичні словники бувають одно-, дво-, багатомовні.

В одномовних словниках мовні одиниці подаються в певному аспекті, тому є багато різновидів: тлумачні, етимологічні, історичні, іншомовних слів, орфоепічні, орфографічні, діалектні, словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, фразеологічні, словники мови письменників (див. відповідні теми). Наприклад, лексикографована мова Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка. Різновидом авторських словників є конкорданси – словники видатних постатей. Перші з них присвячені мові поетичних творів Т. Шевченка, роману "Пережесні стежки" І. Франка, творам Г. Сковороди.

Близькі до тлумачних словників тезауруси, що якнайповніше охоплюють лексичний склад мови за семантичними розрядами, полями, наприклад, *всесвіт – жива природа – рослинний світ – людина*. В українській лексикографії словником-тезаурусом є **Украинский семантический словарь** (1990 р.).

Найпопулярніші за частотою звертання – двомовні перекладні словники, наприклад, є Польсько-український словник у 2-х т. (понад 100 тис. польських

слів перекладено українською мовою), 1960 р.; Болгарсько-український словник І. Стоянова та О. Чмиря, 1988 р.; Російсько-український словник у 4-х т., 2013 р.

Серед багатомовних словників є кількомовні термінологічно-перекладні словники: Українсько-латинсько-російський словник, 1960 р.; П'ятимовний тлумачний словник з інформатики, 1996 р.

В українській лексикографії є специфічні словники:

Словники рим;

Словник стійких народних порівнянь, 1994 р.;

Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу, 2003 р.;

Словник скорочень в українській мові, 1998 р.;

Словник асоціативних означень іменників, 1989 р.;

Словник епітетів української мови, 1998 р.;

Власні імена людей. Словник-довідник (виходить з 50-х років ХХ ст.);

Ім'я дитини в українській родині, 1993 р.;

Словник гідронімів України, 1979 р.;

Словник-довідник з культури української мови, 1996 р.

У лінгвістичних словниках можуть поєднуватися кілька аспектів, як-от:

Короткий російсько-український словник контрастивної лексики, 2002 р.;

Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ, 1996 р.;

Російсько-український словник іншомовних слів, 1993 р.;

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі, 1985 р.;

Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, 2001.

На часі – створення універсальних словників, що поєднують тлумачний, перекладний, етимологічний, орфографічний аспекти, відображають системні зв'язки слів, граматичну характеристику і сполучуваність реєстрових слів. Є вже дві такі праці з реєстрами до 60 тис. одиниць. **Універсальність** характерна для словників **серії "Бібліотека державного службовця"**, для енциклопедій – **Енциклопедія етикету ділової людини** (1997 р.), **Мала філологічна енциклопедія** (2007 р.). Лексикографічна традиція одномовних словників останніх років показує, що в енциклопедії все більше уваги приділяється мовній інформації, а в лінгвістичних словниках збільшується енциклопедичність (наприклад, у Великому ТССУМ є елементи енциклопедичності).

Актуальними напрямками сучасного українського словникарства є такі:

- розвиток фундаментальної тлумачної, перекладної, навчальної, комплексної лексикографії;
- комп'ютеризація словникарської праці;
- розвиток лексикографічної критики.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає лексикографія?
2. Що є об'єктом і предметом її вивчення?
3. Які є підрозділи лексикографії?
4. Що таке словник?
5. Коли з'явилися перші друковані українські словники?
6. Чим відрізняються енциклопедичні та лінгвістичні словники?
7. Яку працю називають вершиною української лексикографії кінця XIX – початку XX століття?
8. Які праці виокремлюють в енциклопедичному жанрі?
9. Які є різновиди енциклопедичних словників?
10. Яка інформація міститься в лінгвістичних словниках?
11. Що являють собою конкорданси, тезауруси?
12. Який різновид лінгвістичних словників є свідченням розвиненості мови?
13. Які словники є найпопулярнішими за частотою звертання?
14. Що являють собою універсальні словники?
15. Які напрями розвитку сучасного українського словникарства є актуальними?